

Ганна Капустян (Кременчук)

РАДЯНСЬКА ЦІНОВА ПОЛІТИКА 1920-х РОКІВ У СЕЛЯНСЬКОМУ ПОВСЯКДЕННІ

Питання економічної політики в однаковій мірі цікаві як для держави, так і для громадян. Цікавим при цьому постає вивчення історичного досвіду. 1920-ті роки складають неоцінений фонд даних про запровадження, розвиток або відхід від тих чи інших економічних концепцій, які мали місце у тогочасній радянській державі.

Селянство надзвичайно активно реагувало на стан цінової політики. Проблема цінової політики радянської влади в українському селі протягом 1920-х років порушувалась істориками у тому чи іншому аспекті¹. Однак постає потреба аналізу цього питання з точки зору конкретного селянина, адже ці судження, висновки, оцінки важливі при вивченні суспільно-політичних настроїв українського селянства 1920-х років. Тож аналізу радянської цінової політики, пов'язаної із штучним заниженням ціни на хліб, внаслідок чого встановилась так і неподолана диспропорція у цінах на сільськогосподарські та промислові вироби, і селянські думки про так звані «ножиці» цін – і присвячене наше дослідження.

У виступі на липневому 1928 року пленумі ЦК ВКП(б) Сталін, дискутуючи зі своїми опонентами про джерела індустріалізації, підтвердив незламність власної позиції: селянство і надалі повинно залишатися основним донором соціалістичної промисловості, тобто щось на зразок «данини» сплачувати додатковий податок у фонд індустріалізації. Полемізуючи далі з Сокольниковим і Осінським – прибічниками негайного введення відновлювальних цін на хліб і знищення так званих «ножиць», він категорично відмітав позицію опонентів і притримувався думки про послаблення «цих ножиць» у невизначеному майбутньому².

Переконаність Сталіна у тому, що результати селянської праці мають стати основою стартового капіталу для створення радянської індустрії формувалась на монопольному праві держави закуповувати у селян хліб і встановлювати на нього заготівельні ціни. Монополія радянської держави на хлібному ринку повністю спотворювала не тільки цінову політику, але і сам неп. Директивні вказівки лежали в основі формування радянської цінової політики, яка час від часу ставатиме об'єктом дискусій в радянсько-компартійному середовищі та постійною біллю селянина.

Підписана Сталіним шифротелеграма секретарям губкомів, обкомів і національних республік від 24 серпня 1922 р. націлювала: «Вести політику на зниження цін на хліб, пам'ятаючи, що високі ціни на хліб загрожують скороченням майбутнього хлібного фонду в руках держави і зниженням життєвого рівня робітничого класу»³. Тому виникнення так званих «ножиць» цін і кризи

збуту в 1923 році завдячується саме впровадженню цієї політики, а не високими цінами на промислові товари.

Дзержинський у 1923 р. зробив першу спробу індустріалізувати промисловість за рахунок села⁴. Низькі ціни на хліб і обмеження вільної торгівлі значно збільшували його експорт державою. У такий спосіб комуністичний режим створював золотий фонд для розвитку радянської промисловості. Англійський економіст Кейнс, відвідавши СРСР у 1925 р., зазначав, що уряд «купує у селян пшеницю по ціні далеко не світовій, а продає селянам текстиль та інші товари за цінами, які далеко перевищують їх світову ціну; різниця в цінах утворює фонд, з якого можливо фінансувати високі промислові витрати, малу їх продуктивність, недоліки розподільчого апарату і т. д.»⁵.

Селяни активно цікавилися цінами на сільськогосподарські і промислові товари. «Визначальним моментом у настроях селянства є збір єдиного сільгосподатку та стан “ножиць”, – зазначалось в огляді політико-економічного стану республіки за листопад – грудень 1923 року, підготовленого органами ДПУ. – Негативний вплив “ножиць” на політико-економічний стан селянства помічається в усіх губерніях. У період податкової кампанії вплив “ножиць” проявився особливо різко... Настрій селян в більшості губерній у зв'язку із збором єдиного сільгосподатку і його надмірністю, вкрай низькими цінами на хліб і ненормальностями кампанії – незадовільний. Це особливо спостерігається у неврожайних губерніях»⁶.

Подібні настрої побутували не тільки на звичайному рівні, але й ставали об'єктом для обговорення на селянських зібраннях. Якщо не остаточно вирішити проблему, то хоча б привернути до неї увагу офіційних органів прагнули під час роботи селянських безпартійних конференцій. Селянин Борченко з Херсонської округи обурювався існуючою різницею цін на сільськогосподарські і промислові товари на березневій (1923 року) селянській конференції: «Як тільки підходить термін сплати податку, то хліб дешевий. Селянин за безцінь продає хліб, худобу і цим нищить своє господарство»⁷.

Переживши кризу 1923 року, компартійно-радянське керівництво намагалось «добитися найбільш вигідних для селянського господарства цін на хліб» (ХІІІ конференція РКП(б), січень 1924 р.)⁸. Відразу це позначилось на селянській поведінці. «Спостерігається деяке покращення у настроях селянства України, – зазначалось в огляді політико-економічного стану СРСР за січень 1924 року, підготовленого ОДПУ СРСР, – це пояснюється наближенням до кінця податкової кампанії і встановлення більш менш нормального співвідношення між цінами на сільськогосподарські продукти і фабрикати»⁹. Однак, до кінця 1920-х років радянському режимові так і не вдалось досягти пропорційного співвідношення в цінах на продукцію промисловості і сільського господарства. Непроста економічна ситуація з «ножицями» в цінах, породжувала політику: «Ми зараз маємо економічні ножиці, котрі здібні породити політичні ножиці», – заявляв Лазар Каганович на червневому 1924 році пленумі ЦК КП(б)У¹⁰. Намагання економічно

лібералізувати суспільство методами від «воєнного комунізму» на середину 1920-х років, схоже, зайшли в безвихідь. Рішень уникнути патової ситуації було два: перше – подальше посилення контролю в суспільстві з боку влади, і друге – зжити залишки «воєнного комунізму» на селі, рішуче покінчити з адміністративною наругою і бюрократизмом. На той час шалька терезів схилилась у бік другого.

Рубіж 1924–1925 року був позначений «новим курсом», розроблений жовтневим (1924 року) та квітневим (1925 року) пленумами ЦК РКП(б) і схвалений XV Всеросійською партійною конференцією у квітні 1925 року, а також XV з'їздом ВКП(б) у грудні того ж року. Гасло «Обличчям до села!» увібрало зміст «нового курсу»: використання економічних стимулів у розвитку сільського господарства, заохочення кооперації, зрушення адміністративних перепон на шляхах усестороннього розвитку сільського господарства, підвищення його виробничих можливостей і росту товарності на основі матеріальної зацікавленості селян-виробників¹¹.

Ідеї «нового курсу» знаходили відгомін у роботі наступних з'їздів рад. III з'їзд рад СРСР (20 травня 1925 року) обговорював питання, які стосувалися підвищення і зміцнення сільського господарства, удосконалення податкового законодавства. З'їздом було прийнято рішення зменшити єдиний сільськогосподарський податок, а також заборонено всі незаконні додаткові місцеві податки, які сплачували селяни¹². Професор В.Калініченко вважає, що суттєве зменшення податкового тиску помічається з введенням «нового курсу»¹³.

Стабільність – запорука успішного функціонування селянського індивідуального господарства. Про це йшлося у вимогах селянських делегатів безпартійних конференцій: «Установити раз і назавжди суму, котру повинні сплатити селяни і звільнити їх від інших повинностей»¹⁴. Досить прагматично пояснювали селяни на перший погляд позитив – зниження податку: у селі Білопілля Сумської округи намічались розмови: «Змичка дуже хороша, зниження податку теж хорошо, але низькі ціни на хліб зводять нанівець всю знижку податку і кінець-кінцем ніякої знижки не дають». Це повідомлення використовують у власних цілях «контрреволюційні елементи» села Вальковиця Шепетівської округи. З району приїхав «куркуль» і повідав селянству, що пуд хліба коштує 50 коп., і винуваті в цьому «жиди, які на хлібові наживаються, тоді коли уряд тягне з селян останні соки». Агітація подіяла навіть на незаможників, котрі заявляли: «Якщо хто-небудь приїде із ораторів у села і буде говорити, що радянська влада сподобалась, то ми його виженемо палицями. Подумати тільки продавати хліб по 50–60 коп., а самим купувати по 2–3 крб. – це призведе нас до розорення, а не до відродження сільського господарства». Аналогічні виступи продовжувались у Павлоградській, Мелітопольській, Ізюмській, Катеринославській і інших округах»¹⁵.

Середняк Гарасим Васильович Ворона, який мешкав в Рівненському районі Зінов'ївської округи вголос виголошував свої думки щодо влади та її економічної політики (збережено правопис оригіналу – Авт.): «Що ж це за власність, коли крест'янський труд нічого не стоїть, кажуть: “свободна торгівля”, де ж вона у

чорта свободна, коли свій хліб, свій труд продаєш за безцінок, просиш щоб купили, та ще стоїш у хвості за три квартала, поки продаси по 95 коп., або 1 крб. за пуд пшениці, а за всі ці гроші кинешся купити чого-небудь собі, та один плач. Я понімаю свободна торгівля тоді коли їдеш на базар і тебе в усі краї тягнуть торговці»¹⁶.

Політика «нового курсу» позитивно вплинула на розвиток селянських господарств: «Село Миколаївської округи охоплене незнаним до цього часу прагненням до накопичення, ... посилюється робота по відбудові і зміцненню сільського господарства ... Селянство повністю схвалює суспільно-політичну політику радянської влади і партії, спрямовану на посилення економічної міцці села, але поряд з цим помітні моменти, які вкрай хвилюють і викликають невдоволення: співвідношення в цінах на хліб і промислові товари, обкладання худоби і т. п.» (із звіту ЦК КП(б)У «Про політичні настрої на селі» за жовтень 1925 року)¹⁷.

Однак лібералізація радянським режимом економічного життя села була тимчасовою¹⁸. У свідомості сільського мешканця закарбувалися моделі поведінки минулого, котрі нашаровуючись, формували соціальну пам'ять поколінь. Така вже особливість суспільства, час від часу повертатися у минуле задля осмислення сьогодення. У листі до ЦК КП(б)У від 23 січня 1926 р. селяни незаможники нагадували властям, зачіпаючи тему «ножиць»: «Ми незаможники, тобто, бідняки, вирішили висловити всю правду, котра повинна бути відома всьому нашому уряду... За царя чоботи були 3 крб., а коли 6 крб. – то самі найкращі, а тепер витяжки 12–14 крб. Ситець був гарний по 15 коп., а якщо 20 коп. – так дуже хороший... Зараз ми напів-одягнені, напів-взуті, у всіх у нас полатані штани, дружини наші босі, а ми скоро залишимось без штанів... Коли б уряд проникся б станом бідноти – то міг би дати розпорядження – знизити ціни, які б були доступні для бідноти»¹⁹. У селянській свідомості радянські порядки програвали дореволюційним. Мешканці села Розумівка Хортицької району Запорізької округи обурювались «ножицями»: «Тепер податок нижче царського, але користі від цього немає, оскільки за фабричні товари доводиться сплачувати більше, краще б брали більше податку і зменшили б ціни на товари»²⁰.

Селянське сприйняття емпіричного лежить у основі його існування і відтворення. Селянська психологія проникнута здоровим консерватизмом. Селянину, перш ніж прийняти реальність, необхідно побудувати модель майбутнього з можливими наслідками. Йому була не байдужа власна доля. Він усвідомлював, що без гармонії у державі неможливе власне благополуччя. У листах, адресованим керівникам партії та уряду, селяни намагалися донести свою правду до правлячої верхівки, сподіваючись, що їх голос буде почуто.

Своєрідний кошторис витрат селянської сім'ї склав селянин П.Куценко із села Бобрики, що в Сумській окрузі і направив до ЦК КП(б)У (9 вересня 1928 року): «Селянин нашого району має п'ять душ сім'ї (два працездатних), 4 дес. землі, 1 коня, 1 корову, 1 свиню. Сплачує податку 14 крб. Пішов він до магазину: підошви коштують 2 крб., передки – 3,5 крб., в готовому вигляді – 20 крб. Я і сміюсь. Чому це так, що шкіру з коня здав у шкірсиндикат за

5 крб. 75 коп., а 1 чоботи – 20 крб.? Думаю, думаю і не придумаю: скільки потрібно здати хліба по 95 коп., щоб взути сімейство? Так нічого і не купив. Лише склав кошторис:

14 крб. – податку;

80 крб. – п'ять пар чобіт (3 пари для дорослих і 2 – для дітей);

50 крб. – два піджачки ;

60 крб. – кофта, спідниця

Всього = 204 крб.

Чи зможе селянин, маючи 4 дес. землі, утримувати своє господарство, прогодувати 5 душ сім'ї круглий рік і викинути 214,5 пудів хліба? В таких умовах живе середняк! А як же живе бідняк? Простого життя, коли писати так і паперу не вистачить. – А далі селянин дав рекомендації партії і уряду. – Необхідно відрегулювати ціни на товари селянські та промислові – цим і повернете середняка на ту дорогу, якої бажає комуністична партія і диктатура пролетаріату. Це мої висновки і мої побажання»²¹.

З глибокою іронією відгукувався селянський фольклор на соціально-економічну і політичну ситуацію в країні: «Руб пшеничка, сім п'ятдесят спідничка, 250 бривка. Оце тобі і змичка»²². Особливе невдоволення розходженням цін виражали заможні селяни – основні носії податкового тягара. «Ось ви, товариші робітники, говорити, що ви наші брати, що ми – селяни повинні закріпити з вами союз не на словах, а насправді всі предмети фабричного виробництва береже надзвичайно дорого проти цін довоєнного часу. Нам, селянам, сплачуєте за продукти сільського господарства за цінами довоєнного часу. Уже ця одна несправедливість породжує між робітником і селянином велику грань». Наступне порівняння свідчить про глибину розколу між робітниками та селянами, останні вдаються до порівняння. «Ось ви, товаришу робітнику, в пальті, а я селянин в обірваному піджаку. Ви, товариші, їсте щодня м'ясо, яйця, масло, а я селянин, їм їх раз на рік, оскільки змушений вивозити їх товстопузому дармоїду міста» (Мелітопольська округа)²³.

В умовах радянського непу ринкова економіка на селі не набула достатнього поширення. На думку селянина, виправити становище під силу приватній торгівлі: «У зв'язку з розходженням цін ... у середовищі населення ведуться розмови про необхідність розвитку приватної торгівлі, це дасть можливість продавати хліб по дорогій ціні» (із спецдоповіді інформаційного відділу ДПУ для ЦК КП(б)У про настрої селянства, вересень – грудень 1926 року, Старобільська округа)²⁴.

Розчаруванням пронизана наступна селянська репліка: «Нам, селянам, так жити даліше неможливо. Дороговизна на все, а податки душать і висосують останню копійку. Нашу селянську працю не ставлять ні у віщо... життя дороге, немає порядку»²⁵.

Порятунок селянин вбачав в організації селянської спілки, спроможної захистити його права, на зразок робітничих профспілок: «Робітникам живеться

хорошо ... тільки через те, що у них є профспілки, а нас селян, тиснуть, через те, що ми не організовані, а для того, щоб позбавитися іга, селянам потрібно організуватися в окрему селянську спілку» (Вінницька округа). Спецслужби протягом вересня – жовтня 1926 року зафіксували 33 випадки розмов про селянську спілку. За цей же час зафіксовано 42 випадки невдоволення селян розходженням цін²⁶. У більшості випадків (32-х) з селянською спілкою пов'язують селяни вирішення економічних завдань: «Організоване селянство хліба б на ринок по 40 копійок не викинуло б ... тоді б радянська влада не була б такою хитрою, як тепер і платила б за хліб стільки – скільки хотів би селянин»²⁷.

Питання економіки на селі формували політичну позицію селянства. Як зазначалося в доповіді, підготовленій органами ОДПУ для ЦК КП(б)У (1926 рік), «більшість зафіксованих випадків агітації за селянські спілки виникали на ґрунті розходження цін міської продукції і сільськогосподарської, розмови зводяться до проявів ревнощів до робітничого класу, котрого вважають винуватцем високих цін на промислові товари». Головною метою селянської спілки агітатори вважали захист інтересів селянства²⁸.

До ЦК КП(б)У із сіл Нечипирівка та Нехаск, що «коло Яготина» в 1926 році надійшла листівка «Селянсько-робітничая республіка», де співставлялося минуле з сучасним. Соціально-економічні процеси останнього в історичній пам'яті селянства не знаходили позитивного схвалення: «Прежде ми мали подати тільки земельні; казенні, земські і волосні брались от землі, а тепер подати і государственні, і окружні, і сільсоветські... Та усіх їх і не перепишем, а робочі подати не платять» (Стилістику документу збережено – Авт.)²⁹.

Із змісту економічної суті «ножиць цін» впливала хлібозаготівельна криза, яка прискорила і загострила соціально-політичні протиріччя в українському селі. Селяни не бажали продавати хліб по свідомо заниженим державою цінам, а «куркулі», на думку Сталіна, не хотіли здавати хліб. «“Продавати” і “здавати” – це терміни різних епох і різних економічних політик», – вважає професор С.Кульчицький³⁰. У ряді місць середняки виступають проти здачі лишків, обурюючись дефіцитом промтоварів і «ножицями». У селі Крупець Шепетівської округи середняк, одержуючи в кооперативі шкіру, говорив: «Коли ми будемо жити, як жили раніше, невже доведеться жебракувати? Немає де купити самий поганий гвинтик». У селі Яблунівка Київської округи на зборах по хлібозаготівлях середняки говорили: «Хліб надзвичайно дешевий, ми його здаємо по твердій ціні, а чоботи у нас коштують по 35 крб. пара, виходить, що за пару чобіт потрібно віддавати урожай з десятини»³¹.

Сподіваючись на об'єктивність динаміки цін хлібного ринку, яка зазвичай піднімалася навесні, «куркулі», заможні і частково середняки притримували хліб до весни, щоб вигідніше продати. А для оплати податків намагалися збувати іншу сільськогосподарську продукцію. Про це говорив односельчанам у лютому 1928 року «куркуль» села Роздільненське Іванівського району Мелітопольської округи: «Хліб у мене мається, але особливої потреби продавати

немає. Зачекаю до весни, а там ціни будуть дорожчими. Вчіться скотину продавати взимку, а хліб навесні»³².

Непосильні хлібозаготівлі, позика індустріалізації, самооподаткування, надмірний єдиний сільгосподаток на кінець 1920-х років поставили селянські господарства перед загрозою економічної катастрофи. Селянин, доведений до відчаю економічними поборами, втрачав надію в сенс селянського буття, яке формувало віками селянську ментальність.

У цілому сприйняття більшовицької нової економічної політики на селі корегувалося рядом обставин: непропорційністю цін на хліб і промислові товари, оподаткуванням худоби, відносним благополуччям міста та його мешканців, ревнивим сприйняттям селянами видимого факту стабільності і матеріальної забезпеченості робітника – все це об'єктивно викликало невдоволення селянства. Основне джерело поповнення промислового потенціалу складала податки з селянських господарств і нееквівалентний обмін між містом та селом, що яскраво позначилось на стосунках міста та села.

Селянин, турбуючись про встановлення справедливого пропорційного співвідношення цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, орієнтується на забезпечення умов фізичного виживання, які виступають головними мотивами селянської громади. Проста селянська бухгалтерія, а вона є обов'язковим атрибутом кожної селянської родини, базується на «моральній економіці»³³ селянства (тієї чи іншої його соціальної категорії), впливаючи на стан практичної політики. Непрості умови селянського буття 1920-х років спонукали селянина розраджувати складність економічної ситуації незнищеною рисою української селянської ментальності – природним гумором.

Індикатор селянської свідомості чутливо сприймав попередні сигнали майбутнього шквалу сталінської «революції зверху», наступ якої передбачався у примусових хлібозаготівлях, непомірних податках, форми і методи їх збору нагадували селянину вже пережиту продрозкладку. Прояви свавілля у взаєминах представників влади з селянством чимдуж викликали у нього аналогії з уже недавно пережитими роками «воєнного комунізму» і голодом. Надзвичайні хлібозаготівлі, репресії, грубе попрання ринкових відносин спершу викликали соціальну апатію і небажання відтворювати власне господарство, а згодом вилилися у катастрофічні наслідки з супутньою при цьому розрухою і трагізмом для селянина і країни.

¹ *Калініченко В.В.* Сільське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997; *Корноненко С.В.* Податкова політика більшовиків в українському селі у 1921–1923 рр. // *Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства.* – Черкаси, 2000. – Вип. 1.

² *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5-ти т. – Т.1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы.* – М., 1999. – С.320–321.

-
- ³ Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 5. – С.167.
- ⁴ Вопросы истории. – 1988. – № 9. – С.167.
- ⁵ Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. – Новосибирск, 1993. – С.218.
- ⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.17. – Оп.87. – Спр.178. – Арк.24–27.
- ⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2058. – Арк.22.
- ⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.2. 1917–1924. – М. – С.258.
- ⁹ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.3. 1924–1927. – К., 1970. – С.74.
- ¹⁰ РДАСПІ. – Ф.81. – Оп.3. – Спр.107. – Арк.193.
- ¹¹ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.3. 1924 – 1927. – С.299–304, 340–349, 381–383, 430–433.
- ¹² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. – М., 1967. – С.299–304, 340–349, 381–383, 430–433.
- ¹³ *Калініченко В.В.* Сільське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – С.71–72.
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2058. – Арк.39.
- ¹⁵ Там само. – Спр.2114. – Арк.73–74.
- ¹⁶ Там само. – Спр.2315. – Арк.15.
- ¹⁷ Там само. – Спр.2112. – Арк.57–58.
- ¹⁸ *Голанд Ю.* Кризиси, разрушившие нэп. – М., 1991. – С.5–12.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2239. – Арк.11.
- ²⁰ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. – Ф.2. – Оп.4. – Спр.439. – Арк.23.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2816. – Арк.2–3.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – Спр.2316. – Арк.63, 63-зв.
- ²⁴ Там само. – Арк.63-зв.
- ²⁵ Там само. – Арк.64-зв.
- ²⁶ Там само. – Арк.63, 65.
- ²⁷ Там само. – Арк.65.
- ²⁸ Там само. – Спр.2317. – Арк.9.
- ²⁹ Там само. – Спр.2239. – Арк.48.
- ³⁰ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні – перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.352.
- ³¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: В 4-х т. – Т.2. 1923–1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М., 2000. – С.937.
- ³² Там само. – С.673.
- ³³ *Scott J.C.* Moral Economy of the Peasant. Rebellion and substance in Southeast Asia. – New Haven. – Z., 1976.